

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

TÜRK ƏLİFBALARI
(Türk yazısının tarixi)
(proqram)

*Bakı Dövlət Universitetinin filologiya
fakültəsi Elmi Şurasının 20.10.2014-cü
il tarixli qərarı ilə (protokol №2) çapa
məsləhət görülmüşdür.*

BAKİ-2014

Tərtib edən: **Məmmədəli QIPÇAQ**
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Redaktor: **Elbrus ƏZİZOV**
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəyçilər: **Məhərrəm MƏMMƏDOV**
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Gülxanım VƏLİYEVƏ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

© «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2014

GİRİŞ

Yazının yaranması və inkişafı. Yazıyaqədərki işarələr. Dünyanın müxtəlif bölgələrindən tapılan qayatüstü rəsmlər, petroqliflər. Gəmiqaya və Qobustan petroqlifləri. Qədim yazı mərkəzləri. Misir, Çin, Elam, Hind yazı mərkəzləri haqqında məlumat. Piktoqrafik (şəkli) yazı. Piktoqrafik yazı örnəkləri. İdeoqrafik yazı. İdeoqrafik yazı nümunələri.

Fonetik yazı növləri barədə məlumat. Heca yazısı. Mixi (çivşəkili) yazı. Egey hövzəsi yazıları: A-xətti yazı, B-xətti yazı. Yapon heca yazısı. Mayya, Astek yazıları, qədim hind heca yazısı. Əlifba. İlk əlifbanın vətəni və qolları: cənub sami qolu, şimal sami qolu, yunan qolu. Finikiya və arami əlifbası.

Qədim türk mədəniyyəti haqqında. "Türk yazısı" anlayışı. Türklərin istifadə etdiyi yazı və əlifbalar barəsində ümumi məlumat.

Qədim türk yazı və əlifbaları

1. Göytürk yazısı. Göytürk yazı mədəniyyətinin yayıldığı bölgələr: Lena-Baykal hövzəsi, Yenisey çayı hövzəsi, Monqolustan, Altay, Şərqi Türkünstan, Orta Asiya, Ural-Volqaboyu, Şimali Qafqaz, Şərqi Avropa. Göytürk yazısının mərkəzləri: Orxon çayı hövzəsi, Yenisey çayı hövzəsi, Talas çayı hövzəsi, Şərqi Avropa. Göytürk yazısının yayılma istiqamətləri. Göytürk yazısı ilə yazılmış abidələrin dövrləşdirilməsi. Qazaxıstanda İssık kurqanından tapılan gümüş tabaq üzərindəki yazı, Nadsent-Mikloş xəzinəsindəki yazı, Əfqanıstandan tapılan yazı haqqında məlumat.

Göytürk yazısının qrafik xüsusiyyətləri. Sillabiqrafik yazı elementləri. Göytürk yazısından istifadənin xüsusiyyətləri.

Göytürk yazısının mənşəyi. Bu baredəki mülahizələrin xülasəsi.

2. Soqd əlifbası. Soqdlar və türklərin əlaqələri baredə. Buqut, Sevrey, Karabalqasun abidələri haqqında məlumat. Soqd əlifbasının mənşəyi. Soqd əlifbası ilə yazılmış türkçə mətnlər və onların tədqiqatçıları (A.fon Le Koq, A. fon Qaben, F.V.K.Müller, R.R.Arat və başqaları). Soqd əlifbasının qrafik xüsusiyyətləri.

3. Mani əlifbası. Maniçilik və onun türklər arasında yayılması baredə məlumat. Mani poeziyası və nəsi. Mani əlifbası ilə türkçə yazılmış mətnlər və onların tədqiqatçıları (A. fon Le Koq, V.Banq, A. fon Qaben, V.V.Radlov, S.Y.Malov, L.Dmitriyeva və başqaları). Mani əlifbasının mənşəyi. Bu əlifbanın qrafik xüsusiyyətləri.

4. Uyğur əlifbası. Uyğur əlifbası ilə türkçə yazılmış abidələr və onların tədqiqatçıları haqqında. Bu əlifbanın istifadə olunduğu bölgələr. Uyğur əlifbasının qrafik xüsusiyyətləri.

5. Brahma yazısı. Buddizm və türklər. Brahma yazısının mənşəyi. Brahma yazısı ilə türkçə yazılmış mətnlər. Bu yazının qrafik xüsusiyyətləri.

6. Tibet əlifbası. Türk-Tibet əlaqələri. Türklər və lamaizm. Tibet əlifbasının mənşəyi. Bu əlifba ilə türkçə yazılmış mətnlər və onların tədqiqatçıları (P.Peyo, C. sir Klouson və başqaları). Tibet əlifbasının qrafik xüsusiyyətləri.

7. Passe-pa yazısı. Passe-pa yazısının mənşəyi. Bu yazının istifadə olunduğu tarixi şərait və türklərin bu yazıdan istifadə etmə səbəbləri.

8. Suriya əlifbası. Türklər və xristianlıq. Nestor və nestorianlıq. Xristian dini məzmunlu uyğur abidələri. Suriya əlifbası ilə türkçə yazılmış

mətnlər və onların tədqiqatçıları (F.V.K.Müller, D.Xvolson, S.Y.Malov, Ç.Cumaqulov, P.Zieme, M.Ölmez və başqaları). Suriya əlifbasının mənşəyi. Suriya əlifbasının qrafik xüsusiyyətləri.

9. Yəhudi əlifbası. Türklər və iudaizm. Xəzər dövləti. Çar İosifin məktubu. Karaimlər. Yəhudi əlifbası ilə karaimçə yazılmış mətnlər. Yəhudi əlifbasının mənşəyi. Yəhudi əlifbasının qrafik xüsusiyyətləri.

10. Yunan əlifbası. Qaramanlılar və urumlar haqqında məlumat. Yunan əlifbası ilə türkçə yazılmış abidələr. Yunan əlifbasının mənşəyi. Yunan əlifbasının qrafik xüsusiyyətləri.

11. Alban əlifbası. Albanlar və Albaniya haqqında. Alban əlifbası və Alban abidələri. Alban əlifbasının dəşifrə olunması çətinlikləri.

12. Erməni əlifbası. Erməni əlifbası ilə yazılmış türkçə mətnlər. Erməni qıpçaçası. Erməni əlifbasının mənşəyi. Erməni əlifbasının qrafik xüsusiyyətləri.

Ərəb qrafikalı türk əlifbaları

Türklər və islam. Ərəb əlifbasının türklər arasında yayılma tarixi. Ərəb əlifbasının mənşəyi və inkişafı. Ərəb əlifbasının xətt növləri: kufi, nəsx, nəstəliq, reyhan, şikəstə və s. Ərəb əlifbasının reforma olunması uğrunda mübarizə. M.F.Axundzadə, Əhməd Cevdət paşa, N.Kamal və başqalarının fəaliyyəti.

Müasir dövrdə istifadə olunan ərəb qrafikalı türk əlifbaları:

- ərəb qrafikalı Güney Azərbaycan əlifbası;
- ərəb qrafikalı uyğur əlifbası;
- ərəb qrafikalı Kərtük (türkman) əlifbası.

İstifadədən çıxmış ərəb qrafikalı türk əlifbaları:

1. Ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbası.
2. Ərəb qrafikalı türkmən əlifbası.
3. Ərəb qrafikalı türk əlifbası;
4. Ərəb qrafikalı özbək əlifbası;
5. Ərəb qrafikalı qazax əlifbası;
6. Ərəb qrafikalı qırğız əlifbası;
7. Ərəb qrafikalı tatar əlifbası;
8. Ərəb qrafikalı başqırd əlifbası;
9. Ərəb qrafikalı noqay əlifbası;
10. Ərəb qrafikalı kumuk əlifbası;
11. Ərəb qrafikalı qaraçay-balkar əlifbası;
12. Ərəb qrafikalı qaraqalpaq əlifbası;
13. Ərəb qrafikalı Kırım-tatar əlifbası.

Ərəb qrafikalı türk əlifbalarının qrafik və imla xüsusiyyətləri.

Latin qrafikalı türk əlifbaları

Türklərin latin əlifbasından istifadə etməsinin tarixi. "Codex Cumanicus" haqqında məlumat. Latin əlifbasının mənşəyi. Ərəb əlifbasının dəyişdirilməsi uğrunda mübarizə. Latıncılar hərəkatı. I Türkooloji qurultayda əlifba məsələsi.

1. Latin qrafikalı Azərbaycan əlifbası (1922-1939), (1992);
2. Latin qrafikalı türk əlifbası (1929);
3. Latin qrafikalı türkmən əlifbası (1928-1940); (1993);
4. Latin qrafikalı özbək əlifbası (1930-1940); (1993);

5. Latin qrafikalı qaqauz əlifbası (1932-1957); (1993);
 6. Latin qrafikalı Kırım-tatar əlifbası (1929-1938); (1997);
 7. Latin qrafikalı yakut əlifbası (1917-1939);
 8. Latin qrafikalı Altay əlifbası (1928-1938);
 9. Latin qrafikalı xakas əlifbası (1930-1938);
 10. Latin qrafikalı şor əlifbası (1930-1938);
 11. Latin qrafikalı Tuva əlifbası (1930-1943);
 12. Latin qrafikalı noqay əlifbası (1928-1938);
 13. Latin qrafikalı kumuk əlifbası (1928-1938);
 14. Latin qrafikalı qaraçay-balkar əlifbası (1930-1936);
 15. Latin qrafikalı qaraqalpaq əlifbası (1928-1940); (1995);
 16. Latin qrafikalı qazax əlifbası (1929-1940);
 17. Latin qrafikalı qırğız əlifbası (1928-1940);
 18. Latin qrafikalı başqırd əlifbası (1930-1940);
 19. Latin qrafikalı tatar əlifbası (1927-1939);
 20. Latin qrafikalı karaim əlifbası (XIX əsrin sonlarından).
 21. Latin qrafikalı uygur əlifbası (1965-1984).
- Latin qrafikalı türk əlifbalarının unifikasiyası problemi.

Kiril qrafikalı türk əlifbaları

Türklərin kiril əlifbasından istifadə etməsinin tarixi. Kiril əlifbasının mənşəyi və tarixi inkişafı.

1. Kiril qrafikalı Azərbaycan əlifbası (1939-1993);
2. Kiril qrafikalı türkmən əlifbası (1940-1993);
3. Kiril qrafikalı özbək əlifbası (1940-1993);

ƏDƏBİYYAT

a) Azərbaycan dilində

4. Kiril qrafikalı qırğız əlifbası (1940);
 5. Kiril qrafikalı qazax əlifbası (1940);
 6. Kiril qrafikalı çuvaş əlifbası (1769);
 7. Kiril qrafikalı yakut əlifbası (1819-1917); (1939);
 8. Kiril qrafikalı Altay əlifbası (1845-1928); (1938);
 9. Kiril qrafikalı xakas əlifbası (1924-1929); (1939);
 10. Kiril qrafikalı şor əlifbası (1885-1929); (1938-1944);
 11. Kiril qrafikalı Tuva əlifbası (1943);
 12. Kiril qrafikalı qaqaüz əlifbası (1895-1932); (1957-1993);
 13. Kiril qrafikalı Kırım-tatar əlifbası (1938-1997);
 14. Kiril qrafikalı noqay əlifbası (1938);
 15. Kiril qrafikalı kumuk əlifbası (1938);
 16. Kiril qrafikalı qaraçay-balkar əlifbası (1936);
 17. Kiril qrafikalı qaraqalpaq əlifbası (1940);
 18. Kiril qrafikalı başqırd əlifbası (1940);
 19. Kiril qrafikalı tatar əlifbası (1939);
 20. Kiril qrafikalı karaim əlifbası (XX əsrin əvvəlindən);
 21. Kiril qrafikalı uyğur əlifbası (1955-1958).
1. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan əlifbasının tarixindən // Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992.
 2. Adilov M.M. Azərbaycan paleoqrafiyası və tarixi orfoqrafiya məsələləri, Bakı: "Nurlan", 2002.
 3. Cəferov C. Milli etnik yaddaşın izi ilə, Bakı: "Səda nəşriyyatı", 2005.
 4. Darabadi Q.A. Kalliqrafiya, Bakı: ADU nəşri, 1953.
 5. Əliyev Y. Azərbaycanın qədim türk runik yazılı abidələri, Bakı: 2008.
 6. Əliyev Y. Qədim türk əlifbası (tarixi, mənşəyi, təşəkkülü), Bakı: 2008.
 7. Əlizadə S. Orta əsrlərdə Azərbaycan yazı dili, Bakı: ADU nəşri, 1985.
 8. Qıpçaq M. Türk əlifbaları (soqd, manixey əlifbası və Passe-pa yazısı), Bakı: "MBM" nəşriyyatı, 2012.
 9. Qıpçaq M. Türk əlifbaları. (I məqalə). Qədim türk run əlifbası // "Səs qəzeti", 30 aprel 1999, № 86 (630), 1 may 1999, № 87 (631).
 10. Qıpçaq M. Türk əlifbaları. (II məqalə). Passe-pa yazısı // "Səs qəzeti", 2, 4 may 1999, № 98 (632), 99 (633).
 11. Qıpçaq M. Türk əlifbaları. (III məqalə). Soqd əlifbası // "Səs" qəzeti, 7, 10 may 1999, № 102 (636), 104 (638).
 12. Qıpçaq M. Türk əlifbaları. (IV məqalə). Manixey əlifbası // "Səs" qəzeti, 16, 18 may 1999, № 110 (644), 111 (645).
 13. Qıpçaq M. Türk əlifbaları. (V məqalə). Uyğur əlifbası // "Səs" qəzeti, 19, 21 may 1999, № 112 (646), 114 (648).
 14. Qıpçaq M. Türk əlifbaları. (VI məqalə). Çin yazısı // "Səs" qəzeti, 2, 3, 5 iyun 1999, № 122 (656), 123 (657), 125 (659).

15. Qıpçaq M. Türk əlifbalari. (VII məqalə). Yəhudi əlifbası // "Səs" qəzeti, 6, 8, 9 iyun 1999, № 126 (660), 127 (661), 128 (662).
16. Qıpçaq M. Türk əlifbalari. (VIII məqalə). Brahma yazısı // "Səs" qəzeti, 10, 12, 13, 14, 15, 17 iyun 1999, № 129 (663), 130 (664), 131 (665), 132 (666), 133 (667), 134 (668).
17. Qıpçaq M. Türk əlifbalari. (IX məqalə). Tİbet əlifbası // "Səs" qəzeti, 19, 20, 21, 23 iyun 1999, № 136 (670), 137 (671), 138 (672), 139 (673).
18. Qıpçaq M. Türk əlifbalari. (X məqalə). Suriya əlifbası // "Səs" qəzeti, 26, 27 iyun 1999, № 142 (676), 143 (677).
19. Qıpçaq M. Türk əlifbalari. (XI məqalə). Ərəb qrafikalı özbək əlifbası // "Səs" qəzeti, 6, 13 may 2000, № 101 (931), 106 (936).
20. Qıpçaq M. Türk əlifbalari. (XII məqalə). Latin qrafikalı özbək əlifbası // "Səs" qəzeti, 16 may 2000, № 109 (939).
21. Qıpçaq M. Türk əlifbalari. (XIII məqalə). Kiril qrafikalı özbək əlifbası // "Səs" qəzeti, 19, 20, 23 may 2000, № 112 (942), 113 (943), 116 (946).
22. Qıpçaq M. Türk əlifbalari. (XIV məqalə). Ərəb qrafikalı başqırd əlifbası // "Səs" qəzeti, 25 may 2000, № 116 (946).
23. Qıpçaq M. Türk əlifbalari. (XV məqalə). Kiril qrafikalı başqırd əlifbası // "Səs" qəzeti, 28 may 2000, № 118 (948).
24. Qıpçaq M. Türk əlifbalari. (XVI məqalə). Latin qrafikalı başqırd əlifbası // "Səs" qəzeti, 15 iyun 2000, № 133 (963).
25. Qıpçaq M. Türk əlifbalari. (XVII məqalə). Ərəb qrafikalı türkmən əlifbası // "Səs" qəzeti, 16 iyun 2000, № 134 (964).
26. Qıpçaq M. Türk əlifbalari. (XVIII məqalə). Latin qrafikalı türkmən əlifbası // "Səs" qəzeti, 28 iyun 2000, № 142 (972).

27. Qıpçaq M. Türk əlifbalari. (XIX məqalə). Kiril qrafikalı türkmən əlifbası // "Səs" qəzeti, 1, 5 iyul 2000, № 146 (976), 149 (979).
28. Qıpçaq M. Türk əlifbalari. (XX məqalə). Latin qrafikalı noqay əlifbası // "Səs" qəzeti, 8, 12 iyul 2000, № 152 (982), 155 (985).
29. Qıpçaq M. Türk əlifbalari. (XXI məqalə). Kiril qrafikalı noqay əlifbası // "Səs" qəzeti, 15 iyul 2000, № 157 (987).
30. Qıpçaq M. Türk əlifbalari. (XXII məqalə). Kiril qrafikalı xakas əlifbası // "Səs" qəzeti, 19 iyul 2000, № 160 (990).
31. Qıpçaq M. Türk əlifbalari. (XXIII məqalə). Latin qrafikalı xakas əlifbası // "Səs" qəzeti, 22 iyul 2000, № 163 (993).
32. Qıpçaq M. Türk əlifbalari. (XXIV məqalə). Ərəb qrafikalı qaraqalpaq əlifbası // "Səs" qəzeti, 26 iyul 2000, № 166 (996).
33. Qıpçaq M. Türk əlifbalari. (XXV məqalə). Latin qrafikalı qaraqalpaq əlifbası // "Səs" qəzeti, 29 iyul, 2 avqust 2000, № 170 (1000), 173 (1003).
34. Qıpçaq M. Türk əlifbalari. (XXVI məqalə). Kiril qrafikalı qaraqalpaq əlifbası // "Səs" qəzeti, 5, 12 avqust 2000, № 176 (1006), 182 (1012).
35. Qıpçaq M. Türk əlifbalari. (XXVII məqalə). Kiril qrafikalı yakut əlifbası // "Səs" qəzeti, 16, 19 avqust 2000, № 185 (1015), 187 (1017).
36. Qıpçaq M. Türk əlifbalari. (XXVIII məqalə). Latin qrafikalı yakut əlifbası // "Səs" qəzeti, 23 avqust 2000, № 190 (1020).
37. Qıpçaq M. Türk əlifbalari. (XXIX məqalə). Kiril qrafikalı Altay əlifbası // "Səs" qəzeti, 30 avqust 2000, № 196 (1026).
38. Qıpçaq M. Türk əlifbalari. (XXX məqalə). Latin qrafikalı Altay əlifbası // "Səs" qəzeti, 6 sentyabr 2000, № 202 (1032).
39. Qıpçaq M. Türk əlifbalari. (XXXI məqalə). Kiril qrafikalı qırğız əlifbası // "Səs" qəzeti, 3, 4 oktyabr 2000, № 224 (1054), 225 (1055).

b) türk dilində

40. Arçınşah M. Gagavuz Türklerinin Kullandığı Alfabeler // Türk Dili, s. 513, Eylül 1994.
41. Ercilasun A.B. Örneklelerle Bugünkü Türk Alfabeleri, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993.
42. Guzev V., Klyashorniy S.Q. Genel Yazı Nazariyesi Işığında Göktürk Yazısının Menşei Meselesi (Okunuşunun 100. Yılı Dönümü Dolayısıyla) // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten 1993, Ankara, 1995.
43. Harmatta J. Avarların Dili Sorununa dair - Doğu Avrupa'da Türk Oyma Yazılı Kitabeler, AKM Yayınları, Ankara, 1988.
44. Ölmez M. Süryani Harfli Eski Uyğurca Bir Tıp Metni // 3. Uluslar Arası Türk Dili Kurultayı 1996, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
45. Şimşir B. Türk Yazı Devrimi, Ankara, 1992.
46. Tryjarski E. Asya ve Avrupa'daki Runik Yazıların Anonimliği, Farklılığı ve Yayılımı // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten 1993, Ankara, 1995.
47. Tuna O.N. Eski Doğu Türk Yazısında Ligatürler // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten 1990, Ankara, 1994.
48. User H.Ş. Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri, Akçağ Yayınları, Ankara, 2006.
49. Vasilyev D. Göktürk Yazı Kültürünün Asya'nın Merkezinden Doğu Avrupa'ya Yolu // Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten 1993, Ankara, 1995.
50. Yazır M.B. Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1981.

c) rus dilində

51. Аманжолов А.С. К генезису тюркских рун // Вопросы языкознания, № 2, 1978.
52. Васильев Д.Д. Графический фонд тюркских рунических памятников бассейна Енисея, Л.: Наука, 1983.
53. Васильев Д.Д. Корпус памятников тюркской рунической письменности Азиатского ареала, М.: Наука, 1983.
54. Габен А. фон. Культура письма и печатания у древних тюрков // Зарубежная тюркология, вып. 1, М., 1986.
55. Гельб И.Е. Опыт изучения письма, М.: "Радуга", 1982.
56. Джумагулов Ч. Язык сирот-тюркских (несторианских) памятников Киргизии, Фрунзе, Илим, 1971.
57. Истрин В.А. Возникновение и развитие письма, М., 1965.
58. Истрин В.А. 1100 лет славянской азбуки, М.: Наука, 1988.
59. Клоусон Дж. Происхождение тюркского "рунического" письма // Зарубежная тюркология, вып. 1, М., 1986.
60. Лоукотка Ч. Развитие письма, М.: Издательство иностранной литературы, 1950.
61. Люльфинг Г. У истоков алфавита, М.: Книга, 1981.
62. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности, М.-Л.: Издательство АН СССР, 1951.
63. Фридрих И. История письма, М.: 1979.

Çapa inzalanmışdır 31.10.2014. Kağız formatı 60x84 1/16.
Həcmi 1,0 ç.v. Sayı 200.

«Bakı Universiteti» nəşriyyatı, Bakı, AZ 1148, Z.Xəlilov, 23.